

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԻ ՄՈՒՏՔԸ ԼԻԲԱՆԱՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻԱ (1918)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1916 թ. վերջին, Ֆրանսիան Կիպրոսում հայ կամաւորներից կազմաւորեց Հայկական (Արեւելեան) լեգէոնը: Հայերի աջակցութեան դիմաց Ֆրանսիական իշխանութիւնները խոստանում էին պատերազմից յետոյ ինքնավարութիւն տալ 1916 թ. մայիսին կնքուած Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով իրենց ազդեցութեան տակ անցնող հայկական տարածքներին՝ Կիլիկիային, Սեբաստիային, Խարբերդին եւ Դիարբեքիին:

Հայկական լեգէոնը մասնակցեց Պաղեստինեան ռազմաճակատի գլխաւոր յարձակմանը, որը յայտնի է Մեգիդոյի կամ Արմազեդոնի ճակատամարտ անունով: Այդտեղ Եգիպտոսի ռազմարշաւային զօրքերի գլխաւոր հրամանատար բրիտանական զենեքալէդմոնդ Ալենբին որոշեց վճռական հարուած հասցնել թուրք-զերմանական ոյժերին: 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ի լոյս 19-ի գիշերը սկսուեց Մեգիդոյի ճակատամարտը, որը վճռուէր Պաղեստինեան ռազմաճակատի ճակատագիրը: Յարձակման համար ընտրուած էր 4.30 ըոպէն, երբ լուսինը չէր լուսաւորի եւ հնարաւոր կը լինէր հետեւակը հնարաւորինս մօտեցնել թշնամու դիրքերին՝ անսպասելի եւ սրընթաց գրոհի համար: Դա թոյլ կը տար հնարաւորինս նուազեցնել զոհերի քանակը: Առաջինը պէտք է գրոհէր 54-րդ դիվիզիան, որի մէջ էր նաեւ Ֆրանսիական զօրախումբը: Նրանք յարձակման էին գնալու 10 ըոպէ շուտ՝ 4.20: Նրանց դիմաց լեռնային լաւ ամրացուած դիրքեր էին եւ նրանք լեռների ստորոտներից պէտք է առաջինը գնային յարձակման: Ֆրանսիական զօրամասի կազմում գտնուող Հայկական լեգէոնը յարձակման անցաւ Ռաֆաթ-Արարայի բարձունքների շրջանում, ջախջախեց իր դէմ կանգնած զերմանա-թուրքական զօրախմբին եւ որոշակի ներդրում ունեցաւ ընդհանուր յաղթանակի գործում:

1 MASSEY W. T., *Allenby's final triumph*, London, 1920, էջ 122:

1918 թ. սեպտեմբերի 19-25-ը տեղի ունեցած այդ վճռորոշ ճակատամարտի արդիւնքում Միջերկրականից մինչեւ Մեռեալ ծով ձգուող թուրքական Պաղեստինեան ռազմաճակատը ամբողջութեամբ քայքայուեց, իսկ «Յըլդըրըմ» բանակը ցաքուցրիւ եղաւ²:

Պաղեստինեան ռազմաճակատի գլխաւոր հրամանատար, գեներալ Է. Ալենբին իր յաղթանակում հայերի մասնակցութեան առթիւ շնորհակալական հեռագրեր ուղարկեց Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուբարին եւ Եգիպտոսի հայ ազգային միութեանը: Հոկտեմբերի 12-ին Պ. Նուբարին ուղարկած հեռագրում գեներալը նշում էր. «Հպարտ եմ, որ իմ հրամանատարութեան տակ ունեմ հայկական զօրամաս: Հայերը փայլուն կերպով կռուեցին եւ մեծ մասնակցութիւն ունեցան իմ յաղթանակում»³:

Իսկ Եգիպտոսի հայ ազգային միութեան ուղարկած շնորհաւորանքներին Է. Ալենբին պատասխանեց. «Ձերմալէս շնորհակալ եմ ձեր շնորհաւորութիւններուն համար, եւ հպարտ եմ այն իրողութեամբ, որ Արեւելեան Լեգէոնի ձեր հայրենակիցները գործօն բաժին մը վերցուցին կռուին մէջ, եւ մասնակից եղան մեր յաղթանակին»⁴: «Մարտական խաչ» շքանշանով պարգեւատրուեցին 25 լեգէոնականներ⁵:

Պաղեստինի եւ Սիրիայի Ֆրանսիական զօրախմբի հրամանատար գեղապետ Պ. դը Պիեպպը Կահիրէում Ֆրանսիական դեսպան Պիեր Լեֆէր-Պոնտալիսին սեպտեմբերի 21-ին ուղարկած նամակում գրում էր. «Արեւելեան լեգէոնն ի յայտ է բերել ամենամեծ խիզախութեան վկայութիւն, պահպանելով իր գրաւած դիրքերը, չնայած Արաբայից տեղացող սարսափելի կրակին. այն այդտեղ կրել է զգալի կորուստներ»⁶:

Պ. Լեֆէր-Պոնտալիսը սեպտեմբերի 26-ին Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Ստեֆան Պիշոնին ուղարկած նամակում հաւաստիաց-

2 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., Հայկական լեգէոնը: Պատմական Յուշագրութիւն, Ռօքքըթաուն, 1965, էջ 153:

3 Հայաստանի ազգային արխիւ, Ծ. 200, ց. 1, գ. 131, ք. 14:

4 ՏԱՄԱՏԵԱՆ Մ., Իմ Յուշերէս, Պէյրութ, 1985, էջ 123:

5 Յարութիւնեան Կ., Ֆրանսիական բանակի Հայկական լեգէոնը 1916-1920 թուականներին, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1999, թիւ 2-3, էջ 107:

6 ՊԵՅԼԵՐԵԱՆ Ա., Մեծ տէրութիւնները, Օսմանեան կայսրութիւնը եւ հայերը ֆրանսիական արխիւներում (1914-1918), Երեւան, 2005, հ. II, էջ 374:

նում էր, որ լեգէոնն իր արդիւնաւէտութեամբ զերազանցել է այն ջանքերը, որոնք գործադրուել էին այն կազմակերպելու համար: Դեսպանը յայտնում էր, որ բրիտանացիները մինչեւ ճակատամարտը անվատահալութեամբ էին վերաբերւում լեգէոնին: Դեսպանը գտնում էր, որ չնայած բրիտանացիների համեմատութեամբ իրենք երկրորդական դեր ունեն Պաղեստինեան ճակատում, սակայն պէտք է մամուլով տեղեկացնել լեգէոնի եւ Ֆրանսիական միւս զօրամասերի սխրանքների մասին, քանի որ դա քաղաքական առումով կնպաստի Ֆրանսիայի հեղինակութեան բարձրացմանը: Տեղեկացնում էր, որ է. Ալենբիի իրեն ուղարկած հեռագրով ընդունել էր Ֆրանսիական զօրքերի ցուցաբերած քաջութիւնն ու անվեհերութիւնը:

Սեպտեմբերի 29-ին Եգիպտոսի Ֆրանսիական դիւանագիտական գործակալութիւնը հետեւեալ պաշտօնական հաղորդագրութիւնը տարածեց. «Գեներալ Ալենբիի գերագոյն հրամանատարութեան ներքոյ դրուած ֆրանսիական զօրքերը Պաղեստինի յարձակման ժամանակ ցուցաբերել են ցանկացած գովեստից վեր կանգնած մեծ տոկոսութիւն եւ խիզախութիւն, որոնց գլխաւոր հրամանատարը բարեհաճել է մատուցել յարգամքի առանձնայատուկ տուրք: Հրահրգների գունդը գրաւելով Երեմ մացառուտների եւ Սուրի բլուրի դիրքերը, մէկ ժամից էլ պակաս ժամանակամիջոցում գերեւարել է 13 թուրք սպանների, այդ թւում՝ մէկ հրամանատարի, 200 գերու եւ գրաւել է մեծ քանակութեամբ զննացիրներ: Միւս կողմից, Արեւելեան լեգէոնն ի յայտ է բերել ամենամեծ խիզախութիւն՝ պահպանելով իր դիրքերը, չնայած Արաբայում տեղակայուած թուրքական մարտկոցներից տեղացող ահարկու կրակին: Սիրիական վաշտըն ի յայտ է բերել մեծ արժանիքներ՝ դիմանալով Ռաֆաթում մահ սփռող ումրակոծութեանը: Եգիպտոսում Ֆրանսիայի դիւանագիտական գործակալութիւնը հպարտ է, քանի որ կարող է հիացմունքի տուրք մատուցել հայերին ու սիրիացիներին, որոնք ֆրանսիական բանակի շարքերում հէնց նոր դրսեւորել են իրենց հայրենասիրութիւնն ու ռազմական անվեհերութիւնը»⁷:

Մեգիլդոյի ճակատամարտից յետոյ Հայկական լեգէոնը մասնակցեց Պաղեստինի, Լիբանանի եւ Կիլիկիայի ազատագրմանը: Հայ պատմագիրութեան մէջ տեսակէտներ են արտայայտուել, որ լեգէոնը մասնակցել է նաեւ Դամասկոսի եւ Հալէպի

7 Նոյն տեղում, էջ 374-375:

8 Նոյն տեղում, էջ 375:

գրաւմանը⁹։ Սակայն մեր ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուեցին, որ դրանք չեն համապատասխանում իրականութեանը։ Հայկական լեզւոնը բրիտանական 54-րդ դիվիզիայի հետ Միջերկրականի ամիսներձ տարածքով շարժուել է դէպի Լիբանան, ապա նաւերով տեղափոխուել է Կիլիկիա։

Սեպտեմբերի 26-ին է. Ալենբին ուժերը վերադասաւորեց եւ շարժուեց դէպի հիւսիս։ Թուրքերը ամբողջովին բարոյալքուել էին եւ անընդունակ էին որեւէ լուրջ դիմադրութեան։ Բրիտանացիների գլխաւոր խնդիրն էր գրաւել Հալէպը։ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական խորհուրդը համոզուած էր, որ Հալէպի գրաւումից յետոյ Թուրքերը կը դադարեցնեն պատերազմը։ Դա էր պատճառը, որ ռազմական խորհուրդը է. Ալենբին առաջարկեց հեծելազորի ուժերով հնարաւորինս արագ հասնել 480 կմ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Հալէպին։ Սակայն գեներալը հրաժարուեց միայն հեծելազորի ուժերով այդքան հեռաւոր ռազմարշաւ իրականացնելուց, որի արդիւնքում երկար ճանապարհից յոգնած հեծելազորը ստիպուած կը լինէր բախուել Հալէպի Թուրքական 25.000-ոց բանակին, որն այդ ընթացքում կարող էր թարմ ուժեր ստանալ։ Ռազմական խորհրդում քննարկուեց նաեւ Ալեքսանդրեաւում ամրացնելու կատարելու եւ այնտեղից դէպի Հալէպ շարժուելու նախագիծ, սակայն հաշուի առնելով Դարդանեւի ամրացման ճախողուած փորձը, այն մերժուեց։ Նման պայմաններում է. Ալենբին որոշեց ամբողջ զորքով առաջանալ, որը աւելի դանդաղ, բայց ապահով կը լինէր¹⁰։ Նա որպէս հեծելազորի թիրախ ընտրեց Դամասկոսը, իսկ հետեւակի հիմնական ուժերը որոշեց ծովափով շարժել դէպի Բէյրութ եւ Տրիպոլի։

Հոկտեմբերի 1-ին բրիտանական եւ էմիր Ֆեյսալի արաբական զորքերը կատաղի մարտերից յետոյ գրաւեցին Դամասկոսը¹¹։ Այնտեղ գերի յանձնուեց աւելի քան 20.000 թուրք զինուոր։ Քաղաքում եւ շրջակայքում կենտրոնացած շուրջ 30.000 հայ տարագիրներն ուրախութեամբ ընդունեցին ազատարար բանակին։ Արդէն հոկտեմբերի 3-ին Անդրանիկ Կենճեանի ատենապետութեամբ կազմուեց ժամանակաւոր ազգային վարչութիւն¹²։

9 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Կ., Յրամսխական քանակի Հայկական լեզունը 1916-1920 թուականներին, էջ 107:

10 MASSEY W. T., *Allenby's final triumph*, էջ 222:

11 Ibid, էջ 223:

12 ԿԵՆՃԵԱՆ Ա., Հայաժակամի յուշեր 1914-1918, Պէյրութ, 1964, էջ 146:

Արարայի ճակատամարտից յետոյ լեգէոնը 5 օր հանգստացաւ, ապա ծովափի երկայնքով շարժուեց Հիւսիս: Չնայած ճանապարհին թշնամու այդպէս էլ չհանդիպեցին, սակայն կիզիչ արեւի տակ իրականացուող այդ երթը բաւական ծանր էր կամաւորների համար: Լեգէոնական Մինաս Թաթարեանը նշում է, որ նաւերով նրանց կարող էին մէկ օրում Բէյրութ հասցնել, սակայն լեգէոնի հրամանատար զնդապետ Լուի Ռոմիոն այդ դժուարին ռազմերթն իրականացրեց տեղացիներին Փրանսիայի ուժը ցուցադրելու համար¹³:

Արարայից մինչեւ Բէյրութ 250 կմ էր, որը լեգէոնն անցաւ մեծ զրկանքների գնով: Երկար ճանապարհը, անապատի կիզիչ արեւը, ջրի պակասը, թերի մոռնողը, խաւանիական գրիպը եւ այլ զրկանքներ բաւական հիւժեցին լեգէոնականներին: Սակայն նրանց ուժ էր տալիս այն միտքը, որ ամէն մի քայլով մօտենում էին բաղձալի նպատակին՝ Կիլիկիային: Լեգէոնականներից Կարապետ Թորոսեանը Արարայից մեկնելու առաջին օրուայ մասին գրում է. «Մեր խանդավառութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին: Մենք զմեզ կը մկատէինք այն հաւատաւոր Հայերը որոնք ատենին ոչ միայն ոտքով, այլ բոլոր ուժով կ'երթային մեր սրբավայրերը. իրենց փափաքին իրագործումը խնդրելու Հայոց սուրբերէն»¹⁴:

Առաջին օրը լեգէոնը հասաւ Հայֆա եւ բանակեց ծովափին: Ծարաւը յագեցնելու համար զինուորները ստիպուած էին ծովեզերքի մօտ աւազը փորել եւ այդ անորակ ջուրը խմել: Յաջորդ օրը լեգէոնը մտաւ Աքրա: Յաջորդող օրերին հետզհետէ յոգնածութիւնը աւելի էր մեծանում: Օրերով ստիպուած էին սընուել բրիտանական պաքսիմատով, որը այնքան էր չորացել, որ ուտելու համար պէտք է փափկեցնէին ջրով: Սակայն այդ դժուարութիւնները չէին կարող կոտրել Հայ մարտիկների կամքը, որոնք, երկար սպասումից յետոյ, մօտենում էին հայրենիքին: Երգը, պարը, կատակները բարձրացնում էին մարտիկների ոգին: Չնքուչի երիտասարդները, որքան էլ յոգնած լինէին, երեկոյեան պարտադիր իրենց խմբապարով ոգեւորութիւն էին մտցնում¹⁵: Լեգէոնականները Եգիպտոսից դուրս գալուց յետոյ առաջին անգամ միայն Լիբանանում հանդիպեցին առատահոս սառը ջուր:

13 ԹԱԹԱՐԵԱՆ Մ., Կամաւորի մը յուշերը, Անթիլիաս, 1960, էջ 20:

14 ՊՅՍԱՃԵԱՆ Տ., նշ. աշխ., էջ 161:

15 Նոյն տեղում, էջ 161-162:

Առաջխաղացման ընթացքում բրիտանական զորամասերի զինուորների 40-60%-ը վարակուեցին մալարիայով եւ իսպանական գրիպով: Այդ համաճարակները նրանց փոխանցուեցին թուրքական բանակից: Արդէն Հայֆայում պարզ դարձաւ, որ իսպանական գրիպի համաճարակը հասել էր նաեւ Հայկական լեզէոնին:

Լեզէոնի լեյտենանտ Վահան Փորթուզալեանը գրում է. «Այդ յառաջխաղացման ընթացքին անտեսանելի թշնամի մը բանակը կազմալուծման վտանգի ենթարկեց: Խորհրդաւոր համաճարակ մը: Ամէն օր զինուորներ, տասնեակներով, ջերմէ կը բռնուէին, բայց այլ ախտանշաններով, ու կ'իյնային՝ քայելու անկարող: Երբեմն մահով կը կեցուէր հիւանդութիւնը, որուն դարման չէին գտներ բժիշկներ: Շատ ուշ, իտաղութեանէն ետքը, հասկցուեցաւ թէ կոիփի էսպանտի համաճարակն էր, որ ըստ վիճակագրութեանց, աւելի զոհեր տարաւ աշխարհի մէջ քան չորս տարուան պատերազմը»¹⁶:

Լեզէոնի բժիշկը յուսադրեց մարտիկներին նրանով, որ հայերը լայնակուրծք էին եւ կարող էին յաղթահարել այդ հիւանդութիւնը: Մօտ 800 հայ զինուորներ հիւանդացան իսպանական գրիպով, որոնցից 6-ը մահացան¹⁷:

Համաճարակի դէմ պայքարելու համար չկային դեղորայք, պայմաններ, բժիշկներ: Հիւանդներին, որպէս բուժում, կերակրում էին սոխի ու լոլիկի աղցանով, որը որոշ չափով նպաստում էր ապաքինմանը: Քայլելու անընդունակ հիւանդ զինուորները երկար ժամանակ անխնամ մնում էին ճանապարհներին, քանի որ բաւարար փոխադրամիջոցներ չկային: Դրան գումարւում էր Փրանսիացի որոշ բժիշկների ցուցաբերած անտարբերութիւնը: Հայֆայում մնացած հիւանդ լեզէոնականները հոկտեմբերի վերջին մեկնեցին Բէյրութ. քայլելու անընդունակները՝ նաւով, իսկ շուրջ 150-ը՝ ոտքով¹⁸:

Բէյրութի ազատագրումն իրականացուեց հայկական զօրախմբի ուժերով եւ առանց մարտերի: Դեռեւս սեպտեմբերի 30-ին թուրքերն ու գերմանացիները հեռացան քաղաքից, նախապէս ոչ ընչացնելով սննդի պաշարները: Քաղաքում առանց այդ էլ սով էր տիրում եւ պատերազմի տարիներին տեղի բնակչութեան գրեթէ կէսը սովամահ էր եղել: Փաստօրէն, Բէյրութի բնակչութիւնը կանգնեց ամբողջական ոչնչացման եզրին¹⁹:

16 Նոյն տեղում, էջ 165:

17 Նոյն տեղում, էջ 163:

18 Նոյն տեղում, էջ 165-167:

19 MASSEY W. T., *Allenby's final triumph*, էջ 283:

Կիպրոսի ռազմաբազայում մնացած Հայկական լեգեոնի Գ գումարտակը սեպտեմբերի 29-ին Ֆամագուստայից բրիտանական «Պըրկըն» նաւով մեկնեց ռազմաճակատ: Յաջորդ օրը նրանց տեղափոխող նաւը կանգ առաւ Հայֆայի նաւահանգստի մօտ: Հոկտեմբերի 1-ին հայ եւ սիրիացի զինուորները ափ դուրս եկան Բէյրութի նաւահանգստում: Տեղի բնակչութիւնը խանդավառութեամբ ընդունեց ազատարար զինուորներին՝ նրանց ճանապարհը պատելով ծաղիկներով: Հայ զինուորները հաստատուեցին զօրանոցի վերածուած Ֆրանսիական համալսարանի շէնքում: Սպայակոյտը տեղաւորուեց շէնքում, իսկ զինուորների համար վրաններ խփուեցին բակում: Նաւի բեռնաթափումն աւարտուեց միայն հոկտեմբերի 3-ին²⁰:

Հոկտեմբերի 7-ին, երբ բրիտանական հետախուզական ուժերը հասան Բէյրութ՝ զարմանքով պարզեցին, որ այն արդէն ազատագրուած է²¹: Ինչպէս տեսնում ենք, Կիպրոսից ժամանած Հայկական լեգեոնի Գ գումարտակը դաշնակցային առաջին զօրախումբն էր, որը ոտք դրեց Բէյրութ:

Հոկտեմբերի 10-ին Բէյրութ հասան Պաղեստինից ոտքով եկած Հայկական լեգեոնի նաեւ Ա եւ Բ գումարտակները: Նրանք չափազանց յոգնած էին երկարատեւ ճանապարհից, զգալի մասը հիւանդ էր: Դա բաւական տխուր տպաւորութիւն թողեց Գ գումարտակի զինուորների վրայ, ովքեր ոգեւորութեամբ դուրս էին եկել դիմաւորելու յաղթական ճակատամարտում իրենց փայլուն դրսեւորած գէնքի ընկերներին: Բէյրութի բոլոր գլխաւոր կէտերի վերահսկողութիւնը անցաւ հայ զինուորներին²²:

Սկզբում լեգեոնականները ճաշում էին բացօթեայ: Բէյրութում այդ ժամանակ սով էր եւ բնակչութիւնը հաց էր մուրում զինուորներից: Հայ կամաւորները իրենց հացը բաժանում էին սովեալ երեխաներին: Այդ մասին տեղեկանալով՝ հրամանատարութիւնը արգելեց բացօթեայ ճաշելը: Բրիտանական նաւերը մէկ շաբաթ անց քաղաք հասցրին սնունդ, հագուստ, դեղորայք եւ այլ անհրաժեշտ ապրանքներ, որով զինուորների եւ բնակչութեան վիճակը բարելաւուեց²³:

20 ԱՃԽՄԵԱՆ Խ., *Էջեր կամաւորի օրագրէս*, Պէյրութ, 1967, էջ 132-138:

21 GULLETT H. S., *The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918* (10th edition), Sydney, 1941, էջ 776-777:

22 ԱՃԽՄԵԱՆ Խ., *Աշխ.*, էջ 140-141:

23 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., *Աշխ.*, էջ 164:

Արարայից Բէյրութ գնալիս հայ լեզէոնականները ճանապարհին անընդհատ հանդիպում էին հայ տարագիրներին մնացորդներին: Վերջիններս մեծ յուզմունք եւ ոգեւորութիւն էին ապրում յաղթական բանակի շարքում տեսնելով հայ զինուորներին:

Լեզէոնական Կ. Թորոսեանը գրում է. «Մօտ 10 օր քամբորդած էինք: Իրիկուն մը կանգ առինք բլուրի մը ստորոտը գիշերելու համար. զբաղած էինք կարգադրութիւններով, երբ տեսանք որ բլուրին գագաթը մարդ մը կանգնած՝ մեզ կը դիտէր: Խմբապետ Արեւեան, որ մեր ամենաշատ սիրուած պաշտօնեան էր, հայերէն հրամաններ կարձակէր վրանիս պռոպով: Յանկարծ տեսանք որ բլուրի վրայի մարդը աղաղակ մը փրցնելով սկսաւ վագել դէպի մեզ: Մենք գործերնիս թողուցինք տեսնելու համար թէ ինչ կը պատահի: Երբ ան մօտեցաւ մեզի, կանգ առաւ, դիտեց մեզ ու հայերէն ըսաւ. «Ձեր դէմքէն կը հասկնամ որ դուք Հայ էք»: «Ծիտակ ես, ըսինք, բոլորս ալ հայ ենք»: Այս խօսքին վրայ ան գրկեց զինուոր մը ու համբուրեց, յետոյ ուրիշ մը եւ ուրիշ մը: Մարդը ուրախութենէն բարձրաձայն կը խնդար ու միեւնոյն ատեն առատ արցունքի կաթիլներ կը գլորուէին անոր խորշումած այտերէն վար: Մեր հարցումներուն պատասխանելով ըսաւ որ մօտակայ արաբ գիւղ մը կը բնակէր. այնտեղ ոչինչ ունէր բաց միայն մէկ արօտավար կորեկ եւ ըսաւ. «Գետինն անցնի իրենց կորեկը. ես այլեւս ձեզմէ չեմ բաժնուիր»: Ասոր նման 15-20 Հայեր, մեծաւ մասամբ կիներ ու անչափահասներ գտնուեցան ու հետեւեցան բանակին»²⁴:

Լեզէոնի սպաներից Վահան Փորթուզալեանը գրում է. «Կը պատահէինք երբեմն հայ տարագիր բեկորներու, բոլորը ցնցոտիներու մէջ, լուռ, արցունքը իրենց աչքերուն մէջ՝ թերահաւատութեամբ կը դիտէին ազատարար դաշնակից բանակին անցքը: Օր մը, կ'անցնէինք գիւղէ մը, ուր կանգ առինք հանգիստի համար: Լեզէոնականները շարժեցան ըստ զինուորական հրամաններուն, որոնք կը տրուէին ֆրանսերէն: Մէկը կանչեցի եւ հրահանգ մը տուի, հայերէն, բարձրաձայն, ձի նստած ըլլալով: Իրարանցում մը տիրեց հանդիսատեսներուն մէջ: «Հա՛յ եմ Հա՛յ եմ» կը բացականչէին, կարծես հրաշքի մը առջեւ: Ուրիշ օր մը, գնդապետ Ռօմիէտիի հրամանով, Բանի մը ձիաւոր լեզէոնականներ հետս առնելով, գացինք Արաբի մը տունէն փրկել հայ աղջնակ մը, ինչ որ կատարուեցաւ, երկար բանակցութիւններէ ետք, փափկանկատութեամբ, որովհետեւ Արաբը բարի մարդ մըն էր»²⁵:

24 Նոյն տեղում, էջ 162-163:

25 Նոյն տեղում, էջ 164-165:

Բէյրութում հայ զինուորները հանդիպեցին հազարաւոր գաղթական հայերի, որոնք չափազանց թշուառ վիճակում էին: Տարագիրները, մոռանալով իրենց ծանր վիճակը, մեծ ցնծութիւն ապրեցին յաղթող բանակի շարքում տեսնելով հայ կամաւորներին²⁶: Բէյրութի հայերը մեծ ուրախութեամբ դիմաւորեցին հայ զինուորներին, ամէն կերպ փորձում էին պատուել, հիւրասիրել, օժանդակել նրանց²⁷:

Գեներալ Է. Ալենբին որոշեց Հալէպին մօտենալ երեք փուլերով: Գրաւել լիբանանեան Ռայակ քաղաքը, յետոյ Հոմսը, ապա գրոհել Հալէպը²⁸: Ռայակը գտնւում էր Դամասկոսից 65 կմ հեռաւորութեան վրայ: Այն տրանսպորտային հանգույց էր, ունէր խոշոր օդանաւակայան, այստեղ էին թուրքական հիմնական պահեստները, գերմանական ու թուրքական բաւական մեծ ուժեր էին կենտրոնացուած: Հոկտեմբերի 6-ին բրիտանական զօրքերը մտան Ռայակ: Թուրքերը առանց դիմադրութեան, մէկ օր առաջ հեռացել էին քաղաքից՝ այրելով իրենց 32 ինքնաթիռները²⁹: Հոկտեմբերի 15-ին բրիտանական զօրքերը մտան Հոմս: Այստեղ եւս թուրքերը առանց որեւէ դիմադրութեան նահանջեցին³⁰: Հոկտեմբերի 19-ին բրիտանական զօրքերը շարունակեցին յաղթարշաւը Հոմսից հիւսիս: Հոկտեմբերի 21-ին բրիտանական օդուժը ռմբակոծեց Համա քաղաքը: Յաջորդ օրը թուրքերը նահանջեցին նաեւ Համայից³¹:

Ալենբին որոշեց Հալէպը գրաւել հոկտեմբերի 26-ին: Նոյն օրը սպասւում էր, որ Ֆրանսիական նաւատորմը ամհանում կը կատարէր Ալեքսանդրէտում: Ֆրանսիացիները ցանկանում էին գրաւել Ալեքսանդրէտը եւ Փարիզից հրահանգեցին Սիրիայի Ֆրանսիական նաւատորմի հրամանատար, ծովակալ Վարնեյին, որպէսզի գրաւէր այդ նաւահանգիստը: Հոկտեմբերի 15-ին Բէյրութում Վարնեյը այդ խնդրի մասին տեղեկացրեց Ալենբին: Նա տուեց իր համաձայնութիւնը, որ Ալեքսանդրէտը գրաւուի Ֆրանսիական եւ հայկական զօրքերի միջոցով: Սակայն թուրքերը նոր համալրումներ ստացան, ականապատեցին Ալեքսանդրէտի

26 ԹԱԹԱՐԵԱՆ Մ., նշւ. աշխ., էջ 20-21:

27 ԱՃԷՄԵԱՆ Խ., նշւ. աշխ., էջ 142:

28 MASSEY W. T., *Allenby's final triumph*, էջ 289:

29 CUTLACK F. M., *The Australian Flying Corps in the western and eastern theatres of war 1914-1918*, Sydney, 1941, էջ 169:

30 MASSEY W. T., *Allenby's final triumph*, էջ 299:

31 Ibid, էջ 302:

ծովածոցը եւ հրետանային կրակով հետ մղեցին Ֆրանսիական նաւատորմին³²։ Արդիւնքում Ալեքսանդրեաի գրաւումը մէկ ամսով յետաձգուեց։

Հոկտեմբերի 23-ին բրիտանական առաջապահ զօրքերը մօտեցան Հալէպին։ 5-րդ հեծելազօրային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Հ. Մականդրիւն առաւօտեան ժամը 10-ին պատուիրակ ուղարկեց քաղաք՝ պահանջելով յանձնուել առանց դիմադրութեան։ Թուրքերը միայն ժամը 5-ին պատասխանեցին՝ մերժումով։ Հ. Մականդրիւն որոշեց դիրքաւորուել եւ սպասել հիմնական ուժերի ժամանմանը, որոնք պէտք է հասնէին հոկտեմբերի 25-ին։ Արաբական զօրքերը հմիր Նասիրի գլխաւորութեամբ հոկտեմբերի 25-ին մօտեցան քաղաքին եւ նրանց մի մասը գիշերով մտաւ Հալէպ, ուր ապստամբութեան պատրաստ մեծ թուով արաբներ կային։ Հոկտեմբերի 26-ի առաւօտեան ժամը 6-ին սկսուեց բրիտանական եւ արաբական զօրքերի գրոհը։ Թուրքերը որոշ դիմադրութիւնից յետոյ ստիպուած էին յանձնուել Հալէպը³³։

Ինչպէս եւ սպասւում էր, Հալէպի անկումից յետոյ թուրքերը ստիպուած էին հաշտութիւն խնդրել։ Հոկտեմբերի 31-ին կնքուած Մուդրոսի զինադադարով ռազմական գործողութիւնները դադարեցին։ Մինչ այդ բրիտանական ուժերին յաջողուել էր գրեթէ ամբողջութեամբ ոչնչացնել Պաղեստինում, Լիբանանում եւ Սիրիայում կենտրոնացուած թուրքական բանակները։ Թուրքերը տուեցին հսկայական թուով զոհեր ու գերիներ։ Սեպտեմբերի 19-ից մինչեւ զինադադարի կնքումը բրիտանացիների ձեռքն ընկաւ 75.000 գերի, այդ թւում 3.700 գերմանացի ու աւստրիացի, 360 հրանօթ, 800 զնդացի, 210 բեռնատար եւ 50 մարդատար մեքենայ, 90 շոգեքարշ, 470 վագոն, 3.700 բեռնակիր անասուն եւ այլ ռազմավար³⁴։

1918 թ. հոկտեմբերին Պաղեստինի եւ Սիրիայի Ֆրանսիական զօրախումբը վերակազմաւորուեց եւ անուանակոչուեց Արեւելքի Ֆրանսիական զօրախումբ, որի հրամանատար նշանակուեց Համլէնը։ Հայկական լեգէոնը մտաւ նրա կազմի մէջ³⁵։

32 Ibid, էջ 302-303:

33 Ibid, էջ 307-309:

34 GULLETT H. S., The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, էջ 783:

35 ԼԱԶՆԱՆ Գ., ցւլ. աշխ., էջ 192:

Ինչպէս տեսանք, Բէյրութը ազատագրուել էր Հայկական լեգէոնի ուժերով: Սակայն բրիտանացիները փորձում էին տարածաշրջանում իրենց ազդեցութիւնը հաստատել եւ ցոյց տալ Ֆրանսիայի երկրորդական դերը: Հետզհետէ Բէյրութի ռազմավարական կէտերի վերահսկողութիւնը անցաւ բրիտանական զօրամասերին, իսկ Հայկական լեգէոնը իրականացնում էր պահակային եւ պարեկային ծառայութիւն³⁶:

Նոյեմբերի 18-ին Բէյրութում ցաւալի միջադէպ տեղի ունեցաւ: Քաղաքում զբօսնող հայ լեգէոնականների հետ ընդհարումեցին տեղական ոստիկաններն ու էմիր Ֆեյսալի զինուորները³⁷: Դա արաբների կողմից Ֆրանսիացիների դէմ կազմակերպուած սադրանք էր, քանի որ էմիրը ցանկանում էր Սիրիան ու Լիբանանը դարձնել արաբական անկախ պետութեան մաս:

Դէպքից մի քանի օր առաջ Ֆրանսիական հրամանատարութիւնը տեղեկութիւն էր ստացել արաբների կողմից նախապատրաստուող զինուած գործողութեան մասին: Դրանով պայմանաւորուած՝ քաղաքի պահակակէտերում զինուորների քանակը մեծացուեց, նրանց տրուեց բաւարար զինամթերք: Դէպքը տեղի ունեցաւ հետեւեալ պայմաններում: Լեգէոնականները գնում կատարելուց վճարեցին Ֆրանսիական Ֆրանկով, քանի որ աշխատավարձը դրանով էին ստանում, սակայն շրջիկ առեւտրականը պահանջեց թուրքական լիրա եւ զինուորների տուած թղթադրամը արհամարհանքով ցուցադրաբար գետին նետեց: Դրանից վիճաբանութիւն ծագեց: Մօտերքում գտնուող տեղացի ոստիկանը, մօտենալու եւ վիճաբանութիւնը դադարեցնել փորձելու փոխարէն, ատրճանակով մի քանի անգամ օդ կրակեց, որը ազդանշան հանդիսացաւ, որպէսզի անմիջապէս զանազան կողմերից մի քանի տասնեակ զինուած մահմեդականներ դուրս գան եւ յարձակուեն անգէն լեգէոնականների վրայ: Հայ զինուորներից մալթիացի Աբրահամ Աբրահամեանը սպանուեց, իսկ պանտրմացի Յակոբը վիրաւորուեց: Մօտակայ պահակակէտի հայ լեգէոնականները անմիջապէս օգնութեան հասան եւ կրակ բացեցին զինեալների ուղղութեամբ: Խռովարարները փախուստի դիմեցին, իրենց հետ տանելով մօտ երկու տասնեակ սպանուածներին եւ վիրաւորներին: Ֆրանսիացի սպաները հայ լեգէոնականներին յորդորեցին նոր քայլեր չձեռնարկել վրէժ լուծելու համար: Հայ

36 ՊՅՍԱՃԵԱՆ Տ., մշւ. աշխ., էջ 168:

37 ԼԱԶԵԱՆ Գ., մշւ. աշխ., էջ 192:

մարտիկները տուած փայլուն հակահարուածով արդէն բաւարարուել էին եւ նոր գործողութեան չէին ձգտում: Յաջորդ օրը արաբները իրենց սպանուածների դիակները սայլերով բերեցին Բէյրութի կառավարչատուն եւ փորձեցին ներս մտնել, սակայն փոքրաթիւ հայ պահակները կարողացան ցրել այդ սադրիչներին³⁸:

Այդ դէպքից յետոյ մօտ քսան օրով Գ գումարտակի հայ զինուորներին ուղարկեցին Լեռնային Լիբանան, որպէսզի կրքերը հանդարտուեն եւ նոր ընդհարումներ չլինեն³⁹: Զօրամասը հաստատուեց Բէյրութից մօտ 15-18 կմ հեռաւորութեան վրայ գլտնուող Ջունէա ծովեզրեայ աւանում՝ մինչեւ Կիլիկիա տեղափոխուելը: Մի մասը հաստատուեց տեղի վարժարանի շէնքում, մընացածը գետի ափին վրաններ խփեցին⁴⁰: Լեզէոնականները Ջունէայից այցելութեան գնացին Զմմառի հայ կաթողիկական վանքը: Վանականները նուազախմբով եւ ճոխ հիւրասիրութեամբ դիմաւորեցին հայ զինուորներին⁴¹:

Պէտք է նշել, որ Սիրիայում, Լիբանանում, Միջագետքում գտնուող հայ գաղթականութեան եւ բրիտանացիների կողմից գերուած թուրքական բանակի հայ ռազմագերիների մէջ մեծ էր Հայկական լեզէոնին միանալու ձգտումը:

Բէյրութում մեծ թուով դիմումներ եղան կամաւորագլրուելու Հայկական լեզէոնին եւ այնտեղ 800 հայ կամաւորներից կազմաւորուեց Դ գումարտակը⁴²: Դրանք հիմնականում թուրքական բանակի գերուած հայ զինուորներն էին⁴³:

Պաղեստինի եւ Սիրիայի Ֆրանսիական գլխաւոր կոմիսար Ժորժ Պիկոն Բէյրութում Ռուբէն Հերեանին տեղեկացրեց, որ նախատեսում է հայկական զօրքի թիւը հասցնել 20.000-ի: Դա բաւական ոգեւորեց հայերին: Հալէպից մօտ 800 երիտասարդներ Ռ. Հերեանի գլխաւորութեամբ ոտքով հասան Աղանա, որպէսզի զինուորագրուեն Հայկական լեզէոնին, սակայն Ֆրանսիական հրամանատարութիւնը մերժեց: Գնդապետ Լ. Ռոմիոն ամէն

38 ԱՃԷՄԵԱՆ Խ., ԶԶ. աշխ., էջ 151-154:

39 ԹԱԹԱՐԵԱՆ Մ., ԶԶ. աշխ., էջ 21:

40 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., ԶԶ. աշխ., էջ 170:

41 ԱՃԷՄԵԱՆ Խ., ԶԶ. աշխ., էջ 159:

42 ԱՄՈՒՐԵԱՆ Ա., Հայ Դատը: Հայ ժողովրդի ազատագրական միգերը, Թեհրան, 1977, էջ 157:

43 ԱՃԷՄԵԱՆ Խ., ԶԶ. աշխ., էջ 142:

կերպ խոչընդոտում էր հայկական զորամասի մեծացմանը: Նա հետզհետե սկսել էր լաւ յարաբերութիւններ հաստատել թուրքերի հետ⁴⁴:

Դամասկոսում Արեւելեան լեգէոնին միանալու համար զինուորագրուեցին 900 հայեր: Հոկտեմբերի 26-ին տեղի հայոց եկեղեցում նրանց օրհնեց Կիլիկիայի Սահակ Բ Խապայեան կաթողիկոսը: Հոկտեմբերի 27-ին կամաւորները Դամասկոսից մեկնեցին Բէյրութ, որպէսզի մասնակցեն հայրենիքի ազատագրմանը⁴⁵: Կ. Պոլսից Կիլիկիա եկան 600 կամաւորներ, սակայն նրանց եւս չընդգրկեցին լեգէոնի մէջ: Բազմաթիւ էին նաեւ այլ վայրերից զինուորագրուել ցանկացող հայերի մերժուած դիմումները⁴⁶:

Բէյրութից լեգէոնի մի մասը երկօրեայ արշաւի մեկնեց Լիբանանի Քըսրըուանի չրջան: Այնտեղ՝ Անթուրայի վանքում, լեգէոնականները հանդիպեցին 500 հայ որբերի: Թուրքերը փորձել էին հաւատափոխ ու ազդափոխ անել նրանց՝ թուրքացնել: Հարիւրաւոր երեխաներ սպանուել էին, իսկ միւսները սովի ու մշտական վախի մէջ էին ապրել: Հայերէն խօսելը, իրենց հայկական անունները յիշելը արգելուել էր: Մանուկները խանդավառուած ընդառաջ վազեցին հայ զինուորներին եւ հանդիպումը շատ յուզումնալից էր: Պարտիզակցի մի մանչուկ լեգէոնականներին ասաց. «Դուք գացէ՛ք, թուրքերը բոլորն ալ սատկեցուցէ՛ք, որ մենք ազատիմք: Մենք պիտի մեծնանք, ու ձեր սա աղուորիկ լաթերը պիտի հագնիմք, ...զիմուր ըլլանք. այն ատեն դուք հանգիստ կ'ընէ՛ք ու մենք կ'երթանք թշնամիին դէմ...»⁴⁷:

Երբ արդէն ակնյայտ էր պատերազմում թուրքիայի պարտութիւնը, հայ գործիչները անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկեցին պաշտպանելու հայութեան շահերը հաշտութեան բանակցութիւններում: Հոկտեմբերի 8-ին Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուբարը դաշնակիցներին յուշադիր ներկայացրեց, ուր պահանջում էր, որպէսզի զինադադարի պայմանների մէջ մտցուեն հետեւեալ յօդուածները. 1. Տեղահանուած եւ գաղթական հայերի վերադարձը հայրենիք դաշնակից զորքերի պաշտպանութեան ներքոյ եւ հայկական վեց նահանգների ու Կիլիկիայի բոլոր ռազմական կէտերի գրաւում: 2. Արգելել Օսմա-

44 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., Եջ. աշխ., էջ 221-222:

45 ԿԷՆՃԵԱՆ Ա., Հայաժակամի յուշեր 1914-1918, Պէյրութ, 1964, էջ 155:

46 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., Եջ. աշխ., էջ 226:

47 ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ Ս., Արարա: Հայկական լեգէոնը, Իզմիր, 1919, էջ 106:

նեան կառավարութեանը կազմակերպել թուրքերի ներգաղթ այդ նահանգների մէջ: 3. Դաշնակից բանակների կողմից անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել սովահար հայ բնակչութեան գոյութիւնը ապահովելու եւ երկիրը վարչականօրէն կազմակերպելու համար⁴⁸:

Հոկտեմբերի 29-ին Պ. Նուբարը պաշտօնապէս դիմեց Անտանտի երկրներին, որպէսզի հայերին ճանաչեն պատերազմող կողմ⁴⁹: Դա միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից կատարուած ճիշտ եւ խորապէս մտածուած քայլ էր: Նա լաւ էր պատկերացնում միջազգային այն չափանիշները, որոնցով միջազգային իրաւունքի սուբյեկտ էին ճանաչուում ոչ միայն ինքնիշխան (սուվերեն) պետութիւնները, այլեւ՝ ազգային-ազատագրական շարժումները՝ յանձին իրենց ղեկավար մարմիններին: Այդպիսին կարող էր ճանաչուել Ազգային պատուիրակութիւնը կամ փաստացի գոյութիւն ունեցող Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որը դեռեւս միջազգայնօրէն ճանաչուած պետութիւն չէր: Այսպիսով՝ որպէս միջազգային իրաւունքի սուբյեկտ հանդէս գալու համար անհրաժեշտ էր, որ հայերը ճանաչուէին պատերազմող կողմ: Նաեւ այդ հեռանկարի համար էր, որ Պ. Նուբարն աջակցեց կամաւորական շարժմանը եւ Հայկական լեգէոնի կազմաւորմանը:

Հոկտեմբերի 25-ին նախարար Ստեփան Պիշոնին ուղարկած զեկուցագրում Ֆրանսիայի ԱԳՆ Արեւելքի վարչութեան պետ Ժան Գոլն տեղեկացնում էր, որ հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահը պահանջել է հայերին ճանաչել պատերազմող կողմ: Նշում էր, որ նոյնանման դիմումներ ուղարկուել են նաեւ Մեծ Բրիտանիայի եւ Իտալիայի կառավարութիւններին: Ժ. Գոլն Արեւելեան լեգէոնը եւ Կովկասից Պարսկաստան տեղափոխուած եւ բրիտանացիների հետ համագործակցող հայկական ուժերին համարում էր պատերազմող կողմ: Նա առաջարկում էր Պ. Նուբարին պատասխանել, որ Ֆրանսիան պատրաստ է հայերին ճանաչել պատերազմող կողմ, եթէ դա անեն նաեւ միւս դաշնակիցները: Միաժամանակ, առաջարկում էր Սիրիայում Ֆրանսիական զորքերի հրամանատարին հրահանգել, որպէսզի Արեւելեան լեգէոնին տրամադրեն հայկական դրօշներ, որը ցոյց կը տար հայերի ինքնավար գոյութեան իրաւունքի ճանաչումը⁵⁰:

48 ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, ք. 15:

49 ԱՅԷՄԵԱՆ Լ., *Եգիպտահայ տարեցոյց* 1925, Աղեփսամոյրիա, 1924, էջ 87:

50 ՊԵՅԼԵՐԵԱՆ Ա., *մշ. աշխ.*, հ. II, էջ 399:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում ստորագրուած զինադադարով թուրքերն անձնատուութեան ենթարկուեցին: Մի քանի յօդուածներ անմիջականօրէն առնչուած էին հայկական շահերի հետ:

Յօդուած 4. Բոլոր դաշնակցային ռազմագերիները, բոլոր հայ ռազմագերիները եւ ներկայութեանը պէտք է ժողովուեն Կ. Պոլսում, որպէսզի առանց որեւէ պայմանների յանձնուեն դաշնակիցներին:

Յօդուած 11. ... Թուրքական զօրքերն արդէն ստացել են Անդրկովկասի մի մասը հիւսիսարեւելքում հրաման, ընդ որում մնացած զօրքերը կը հեռացուեն, եթէ տեղերում իրադրութիւնը ուսումնասիրելուց յետոյ դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ:

Յօդուած 16. ... Թուրքական զօրքերի դուրս բերումը Կիլիկիայից:

Յօդուած 24. Հայկական վիլայեթներից (որեւէ) մէկում անկարգութիւններ ծագելու դէպքում, դաշնակիցները իրենց վերապահում են նրա մի մասը գրաւելու իրաւունքը⁵¹:

Փաստօրէն, Մուղրոսի զինադադարով Հայաստանի մեծ մասը թողնուած էր թուրքական զօրքերի վերահսկողութեան տակ, որը հետագայում յանգեցրեց Հայկական հարցի ձախողմանը: Զինադադարի պայմաններից դրական էր Կիլիկիայից թուրքական զօրքերի հեռացման պահանջը:

Հոկտեմբերի 31-ին ստորագրուած լրացուցիչ համաձայնագիրը ճշտում էր Կիլիկիան դաշնակիցներին յանձնելու ժամանակացոյցը:

1. Դաշնակիցները պէտք է գրաւեն այն բոլոր տարածքները, որոնք իրենց համար ռազմական արժէք ունեն եւ իրենց անվտանգութիւնն են երաշխաւորում:

2. Թուրքական զօրքերի նահանջը Կիլիկիայից պէտք է տեղի ունենար հետեւեալ թուականներին. դեկտեմբերի 13-ին՝ Զիհան գետից արեւելք գտնուող տարածքներից, դեկտեմբերի 17-ին՝ Սիհուն գետից արեւելք եւ Ադանա-Տարսոն գծից հարաւ ընկած հողամասերից, դեկտեմբերի 21-ին՝ արեւմուտքում մինչեւ Պոզանտ ընկած տարածքներից: Դեկտեմբերի 21-ից յետոյ վերո-

51 Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 537-539:

նշեալ սահմաններից ներս գտնուող բոլոր թուրք զինուորները եւ սպաները գերուելու էին, իսկ զէնքը եւ զինամթերքը բռնագրաւուելու էր⁵² :

Նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին թուրքական զօրքերը հեռացան Կիլիկիայից եւ ազատագրուած երկրամասը զբաղեցուեց Հայկական լեզէոնի կողմից: Հայկական այդ զօրամասի պաշտպանութեան ներքոյ Կիլիկիա վերադարձան ցեղասպանութիւնից մազապուրծ եղած տասնեակ հազարաւոր հայ տարագիրներ:

Հոկտեմբերի 24-ին Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոն պահանջեց բրիտանական իշխանութիւններից, որպէսզի Ալեքսանդրետի գրաւումը կատարուի միայն Ֆրանսիական եւ հայկական ստորաբաժանումների միջոցով, քանի որ այդ նաւահանգիստը առանձնայատուկ կարեւորութիւն ունէր Ֆրանսիայի համար⁵³: Նոյեմբերի 10-ին Ֆրանսիական նաւատորմը գրաւեց Ալեքսանդրետը⁵⁴:

Նոյեմբերի 5-ին Ժ. Կլեմանսոն գաղտնի հրահանգ ուղարկեց դը Պիեպպին, որպէսզի Տաւրոսը ռազմակալուի Արեւելեան լեզէոնի ուժերով եւ առաջարկեց այդ ուղղութեամբ քայլեր կատարել գէներալ Է. Ալենբիի համաձայնութիւնը ստանալու համար: Վարչապետը չէր ցանկանում կառավարական մակարդակով միջամտել, քանի որ ռազմական գործողութիւնների պատասխանատուութիւնը Է. Ալենբիի վրայ էին դրուած եւ դա կարող էր նրա արժանապատուութիւնը վիրաւորել եւ հակառակ ազդեցութիւնն ունենալ⁵⁵:

Նոյեմբերի 15-ին գէներալ Համլինը ռազմական նախարարութեանը տեղեկացրեց, որ պատրաստուած է Հայկական լեզէոնը տեղափոխել Կիլիկիա՝ Ալեքսանդրետի վրայով Թօփրակ Կալէ, Ադանա եւ Տաւրոսի լեռներ⁵⁶:

Նոյեմբերի 21-ին Հայկական լեզէոնի Ա գումարտակի երկու վաշտերը «Սեմ Պրիեռ» նաւով Բէյրութից ուղարկուեցին Ալեքսանդրետ: Յաջորդ օրը կէսօրին նրանք մտան քաղաք: Ա գումարտակի մնացած լեզէոնականները «Լաւուազիէ» ռազմանա-

52 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., ԵԶԼ. աշխ., էջ 173:

53 ՊԵՏԼԵՐԵԱՆ Ա., ԵԶՎ. աշխ., հ. II, էջ 402:

54 ՔԻԻՐՔԵՃԵԱՆ Վ., Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919, էջ 5:

55 ՊԵՏԼԵՐԵԱՆ Ա., ԵԶՎ. աշխ., հ. II, էջ 422-423:

56 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., ԵԶԼ. աշխ., էջ 178:

Լույ Ալեքսանդրեոս ժամանեցին յաջորդ շաբաթ: Հայ զինուորներ-
 րի մուտքը քաղաք մեծ տպաւորութիւն թողեց թուրքերի վրայ: Քաղաքի բոլոր ռազմավարական կէտերի պահպանութիւնը, որը
 գտնուում էր նոյեմբերի 14-ին Ալեքսանդրեոս ժամանած ալժի-
 րեան զօրախմբի հսկողութեան տակ, յանձնեցին Հայկական լե-
 գէոնին: Քաղաքում կարգը հաստատելուց յետոյ լեգէոնի Ա գու-
 մարտակը հրաման ստացաւ շարժուելու հիւսիս՝ դէպի Դեօրթ
 Եօլ (Զոք Մարզուան): Դեկտեմբերի 10-ին լեգէոնականները
 մեկնեցին Պայաս, իսկ յաջորդ երեկոյ հասան Դեօրթ Եօլ: Գիւ-
 ղաքաղաքում մնացել էին միայն թուրք գաւառապետը եւ ոստի-
 կանապետը՝ մի քանի ոստիկաններով: Նրանք աւանը Հայկական
 լեգէոնին յանձնեցին եւ գիշերով հեռացան դէպի Ադանա: Հայ
 զինուորների ներկայութիւնից քաջալերուած՝ Հայ գաղթականնե-
 րը սկսեցին վերադառնալ Դեօրթ Եօլ, որը կարճ ժամանակում
 կրկին վերածուեց Հայկական կենտրոնի: Հայկական լեգէոնի Ա
 գումարտակը մի քանի օրից հրաման ստացաւ զբաղեցնելու Իս-
 լահիէ կայարանը⁵⁷: Դեկտեմբերի 7-ին Հայ զինուորների վերա-
 հսկողութեան տակ անցաւ Անտիօքը⁵⁸, դեկտեմբերի 23-ին՝ Օս-
 մանիէն եւ Իսլահիէն⁵⁹:

Թուրքական բանակը հեռանալուց առաջ հսկայական քա-
 նակութեամբ գէնք ու զինամթերք էր բաժանել մահմեդական բը-
 նակչութեանը, որը, որոշ դէպքերում, փորձում էր զինուած դի-
 մադրութիւն ցոյց տալ Ֆրանս-բրիտանական ուժերին: Նոյեմբե-
 րի 30-ին Ալեքսանդրեոսում, իսկ դեկտեմբերի 12-ին Բէյլանում
 Ա գումարտակի Հայ զինուորները բախում ունեցան թուրքերի
 հետ, սակայն արագօրէն ճնշեցին նրանց զինուած ընդվզումնե-
 րը⁶⁰:

Սակայն պէտք է նշել, որ սկզբնական շրջանում թուրքերի
 զինուած ելոյթները հազուադէպ էին եւ միայն հետագայում, օգ-
 տուելով դաշնակիցների թողուցութիւնից, դրանք ստացան մեծ
 ծաւալներ: Տ. Պոյաճեանը հետեւեալ կերպ է նկարագրում իրա-
 վիճակը. «Հայ Լեգէոնականներու կողմէ Կիլիկիոյ գրաւման առաջին
 օրերուն թուրքերը բոլորովին յուսաւրուած էին: Քաշուած իրենց

57 Նոյն տեղում, էջ 178-179:

58 ԳՈՒՇԱԳՃԵԱՆ Մ., Մուսա լեքամ հայկական գաղթօճախը 1875-1939, Պէյրութ, 1988, էջ 147:

59 http://en.wikipedia.org/wiki/Chronology_of_the_Turkish_War_of_Independence

60 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., մշ. աշխ., էջ 191:

տուններում մեջ անոնք օրէ օր կը սպասէին իրենց գործած ահաւոր ռիթմներու փոխհատուցման: Կարծես տրամադիր էին ենթարկուելու որեւէ պատժի, եւ պատրաստ էին իրենց զենքերը կամաւոր կերպով յանձնել առանց ամենափոքր գանգաւի, եթէ զինուորական իշխանութիւնները այդպէս կամենային: Դժբախտաբար իրաց այս նպատակը վիճակը երկար չի տուեց, դիւանագիտական շահախնդրութեանց շնորհիւ: Տակաւ առ տակաւ ֆրանսացի բարձրաստիճան գինուորականները թուրքերու հանդէպ բարեացակամութեան տրամադրութիւններ ցոյց տուին, ի մեծ զարմանս եւ ի վնաս տառապակոծ հայ ժողովուրդին: Ծանօթ չարդարարներ այլեւս չէին հետապնդուիր: Քաջակերտած այս նպատակաւոր կացութենէն թուրքերը սկսան աւելի համարձակ ու ամբարտաւան դառնալ: Այլեւս յստակ էր իրենց համար որ երէկուան իրենց թշնամին հաշտ աչքով սկսած էր նայիլ իրենց վրայ: Ուստի, անոնք ամէն միջոցի դիմեցին զարգացնելու իրենց ի նպատակ եղած դիմափոխութիւնը: Սարքեցին պարահանդեսներ, ճաշասեղաններ, եւ մեծարանքի ամէն ձևի հիւրասիրութիւններ սիրաշահելու համար ֆրանսացի մեծ ու փոքր պաշտօնեաները⁶¹:

Դեկտեմբերի 16-ին Բ եւ Գ գումարտակները Բէյրութից բրիտանական «Կամպետտա» եւ «Նկատէրիմոսլա» նաւերով մեկնեցին Մերսին: Առաջինը անմիջապէս Մերսին էր գնալու, իսկ երկրորդը՝ Ալեքսանդրեա, ապա նոր՝ Մերսին»⁶²:

Դեկտեմբերի 17-ի երեկոյեան «Կամպետտա» նաւը մօտեցաւ Մերսինին, սակայն փոթորկի պատճառով լեզէոնականները ափ դուրս գալ չկարողացան: Միայն մի նաւակ կարողացաւ հասնել ափ: Դեկտեմբերի 18-ի առաւօտեան հայ զինուորները ոտք դրեցին կիլիկեան հողի վրայ: Լեզէոնական Մանուկ Բաղդասարեանը (Պան) հետեւեալ կերպ է բնութագրում այդ իրադարձութիւնը. «Հայ կամաւորները ծնրադիր հայրենի կոյս եւ միանգամայն սրբազան հողը կը համբուրէին կարօտակէզ արցունքի կայլակներ հոսեցնելով իրենց աչքերէն: Հայրենի հողին անդիմադրելի սիրոյն եւ կարօտին ազդեցութեան տակ հայ կամաւորներս գրեթէ զգայագիրկ զինուորութեան նուազներ անցուցին: Այդ վայրկեանէն արմատապէս համոզուեցանք որ իսկապէս հարազատ հայրենի հողին մագնիսական ոյժը այնպիսի վիթխարի զօրութիւն մըն է գոր այդ հողին վրայ կանգնող հաւատաւոր հայրենները միայն կը զգայ»⁶³:

61 Նոյն տեղում, էջ 191-192:

62 Նոյն տեղում, էջ 178:

63 Նոյն տեղում, էջ 181:

Նաւահանգստում Հայ զինորդներին դիմաւորելու համար հաւաքուել էին եղեռնից փրկուած Հայ կանայք ու երեխաներ: Տ. Պօյաճեանը նկարագրում է, թէ ինչպէս է ցնցոտիաւոր մի ծեր Հայ կին՝ երեխայի հետ, մօտեցել իրեն, համբուրել ձեռքը եւ դողդոջուն ու հազիւ լսելի ձայնով ասել. «Բարի եկաք, զաւակներս, ձեր հոգիին մատաղ: Բայց, ուշ եկաք: Ամայութիւն տեսնելու եկաք: Մեր ժողովուրդին խաչելութեան ապացոյցները փնտռելու եկաք: Սակայն բարի եկաք: Ողջ մնացածներս մեր մաշած բազուկներուն եւ թօշնած սրտերուն մէջ տեղ կու տամք ձեզի, ձեզմով վերակենդանանալու եւ յուսադրուելու»⁶⁴:

Մարտիրոս Գուշագճեանը գրում է. «Հայ լեգէոնականները Կիլիկիա կու գան այն յոյսով ու հաւատով, որ հայկական Կիլիկիոյ անկախութիւնը կերտելու ու պահպանելու կու գան»⁶⁵: Հայ զինորդները, Հայրենի հողի վրայ կանգնելու ուրախութեան հետ միասին, ականատես եղան եղեռնի հետեւանքով Հայաթափուած Հայրենիքի տխուր պատկերին, գողգոթայից փրկուած ցնցոտիաւոր կանանց ու մանուկների ողբալի վիճակին: Սկզբնական երջանկութեան զգացումին հետզհետէ սկսեց փոխարինել դառնութիւնը:

Շուտով Դ գումարտակն ուղարկուեց Ալեքսանդրետ, իսկ Ա գումարտակը շարժուեց աւելի հիւսիս⁶⁶: Դ գումարտակը Բէյրութից Ալեքսանդրետ տեղափոխուեց բրիտանական «Թալուս» նաւով⁶⁷:

Գ գումարտակի 7-րդ վաշտը եւ գնդացրորդների վաշտը մնացին Մերսինում, իսկ լեգէոնի միւս մասը գնացքով դեկտեմբերի 20-ին մեկնեց Տարսոն եւ Ադանա⁶⁸: Նոյն օրը Կիլիկիայի այդ երկու գլխաւոր կենտրոնները անցան Հայկական զինուժի հսկողութեան տակ: Դեկտեմբերի 25-ին Ադանա ժամանեց Լ. Ռոմիոն⁶⁹:

Տարսոնի Հայերը մեծ խանդավառութեամբ դիմաւորեցին ժամանող Հայ զինուորներին: Գնացքը դեռ չկանգնած, տեղի հա-

64 Նոյն տեղում, էջ 182:

65 ԳՈՒՇԱԳՃԵԱՆ Մ., ԶԷ. աշխ., էջ 145:

66 ԼԱԶԵԱՆ Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը: Հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու յոյսիմ տակ, Գաեիրէ, 1957, էջ 192:

67 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., ԶԷ. աշխ., էջ 178:

68 ՊԱՐԹԵՆԻԱՆ Ս., ԶԷ. աշխ., էջ 110:

69 ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ Ա., Կիլիկիոյ մօտաւոր անցեալէն (Պատմական ակնարկ), Առաջաբան եւ ձօքեր Մ.Ս. Դաւիթ-Բէկի, Փարիզ, 1937, էջ 10:

յերը նետուում էին ողջագուրուելու լեգէոնականների հետ: Կայարանում անընդհատ հնչում էին հայկական երգեր: Տարսոնում թողնելով 2 վաշտ, լեգէոնը շարունակեց ճանապարհը դէպի Ադանա⁷⁰:

Տարսոն մտնելուց հետո Փրանսիական հրամանատարութիւնը յայտարարեց, որ հայկական լեգէոնի զինուորների թիւը 12.000-ի է հասցուելու եւ հնարաւոր է, որ ազատագրուի նաեւ Սեբաստիան⁷¹: Դա մեծ խանդավառութիւն առաջացրեց հայ զինուորներին մօտ:

Ադանայում հայ բնակչութիւնը ցնծութեամբ դիմաւորեց լեգէոնականների մուտքը քաղաք: Ադանայի երկաթուղային կայարանում լեգէոնականներին դիմաւորեցին սպիտակ շորերով, եւ ռազոյններով զարդարուած հայ աղջիկներ, որը չափազանց ոգեւորիչ էր հայ զինուորների համար: Հայ համայնքի ներկայացուցիչները ողջոյնի խօսքերով դիմաւորեցին Փրանսիական իշխանութիւններին եւ հայ լեգէոնականներին⁷²:

«Ամէն կողմէ ծաղիկներ կը տեղային, հուռանքները իրար կը յաջորդէին, լաց կար ու խինդ, գիրկընդխառնում եւ ողջագուրում, վկայում է ականատես լեգէոնական Մ. Թաքարեանը, - Զէին հաւատար կատարուած հրաշքը. հայ զինուոր, կատարեալ զինուոր, զենք ու զրահով, անվախ ու քաջ, Ռուբէններու եւ Լեւոններու երկրին վրայ ոտք կը դնէր, դարերու գերութեան շղթան կը փշրէր...»⁷³:

Երեկոյեան հայ լեգէոնականները հիւրընկալուեցին Սարգիս Ճանճիկեանի ռեստորանում, ուր հաւաքուել էին եղեռնից փրկուած հայերը: Ճոխ խնջոյք կազմակերպուեց: Մի ծերունի հետեւեալ խօսքով դիմեց զինուորներին. «Զաւակներս, դուք էք մեր կոտորակուած եւ յուսակտուր եղած ժողովուրդին միակ յոյսն ու ապաւենը: Գիտէք թէ ինչ ահաւոր տանջանքներ կրեց ան: Այս փոքրիկ մաշաքահն անգամ անխօս վկան է զարհուրելի խժոժութեանց: Մեր ցեղին մահատակները, որոնց թիւը միլիոնը անցած է, ձեզի կը մային իրենց անծանօթ հողաթումրերէն: Դուք էք որ ձեր գործով հանգստութիւն եւ խաղաղութիւն պիտի պարգեւէք անոնց տառապած հոգիներուն: Վերածննդ հայրենիքի պաշտպանն ու պա-

70 ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ Ա., նշւ. աշխ., էջ 110:

71 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., նշւ. աշխ., էջ 204:

72 Նոյն տեղում, էջ 182

73 ԹԱԹԱՐԵԱՆ Մ., նշւ. աշխ., էջ 21:

հապանն է՞ դուք: Հաւատարիմ եղէ՞ք ձեր կոչումին եւ հայ ժողովուրդի իտէալին՝ որ ձեր իտէալն է: Թող Հայուն Աստուածը ձեզի պարգեւէ անսահման ուժ, քաջութիւն, կորով ու տոկունութիւն: Կրկնեմ, խմենք Վերածնող Հայրենիքին կենացը»⁷⁴:

Կիլիկիայի ազատագրումը, ինչպէս տեսնեք, կատարուեց հիմնականում Հայկական լեգէոնի ուժերով: Ա գումարտակի վերահսկողութեան տակ յայտնուեց Կիլիկիայի արեւելքը՝ Բէյլանը, Պայասը, Դեօրթ Եօլը, Անտիոքը, Թօփրակ Կալեն, Օսմանիէն, Բաղէէն, Իսլահիէն: Բ գումարտակը ազատագրեց կենտրոնական շրջանները՝ 4-րդ վաշտը մնաց Ադանայում, իսկ 5-րդ եւ 6-րդ վաշտերը զբաղեցրին Սիհուն եւ Զիհան գետերի միջագետքում գտնուող կարեւոր ռազմավարական կէտերը: Գ գումարտակը զբաղեցրեց Կիլիկիայի արեւմտեան մասը՝ Մերսինը, Տարսուսը, Ենիճէն, Պոզանտը⁷⁵: Դ գումարտակը հաստատուեց Ալեքսանդրետում եւ շրջակայքում⁷⁶:

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին բրիտանական զօրքերը Սիրիայից մտան Քիլիս, 1919 թ. յունուարի 15-ին բրիտանական զօրքերն ազատագրեցին Այնթապը, փետրուարի 2-ին՝ Մարաշը, փետրուարի 27-ին՝ Բիրեջիկը, մարտի 24-ին՝ Ուրֆան: Ֆրանսիական զօրքերը բրիտանականին փոխարինեցին 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին Մարաշում, իսկ 30-ին՝ Ուրֆայում⁷⁷:

Կիլիկիան ազատագրելուց յետոյ այնտեղի երկաթուղային կայարանները գտնուում էին հայ լեգէոնականների վերահսկողութեան տակ: Նրանք կարողացան բազմաթիւ հայ կանանց ազատել թուրքերի ձեռքից Հալէպից Կ. Պոլիս գնացող գնացքներով միջից⁷⁸:

Ենիճէ կայարանի հեռագրատան տնօրէնը մի բարեացակամ թուրք էր, որի տանն էր գտնուում 8-10 տարեկան մի գեղեցիկ հայ աղջնակ: Լեգէոնականներից Երուանդ Թիւրպեանը եւ Ենովք Աշտարակեցը յաճախ էին հիւրընկալում այդ թուրքի տանը: Շուտով նրանք տեղեկացան, որ աղջիկը հայ է եւ այդ մասին հարցրին թուրքին: Վերջինս ոչ միայն պատրաստակամութիւն

74 ՊՕՅԱ.ՃԵԱՆ Տ., նշլ. աշխ., էջ 185:

75 Նոյն տեղում, էջ 199-200:

76 Նոյն տեղում, էջ 193:

77 http://en.wikipedia.org/wiki/Chronology_of_the_Turkish_War_of_Independence

78 ՊՕՅԱ.ՃԵԱՆ Տ., նշլ. աշխ., էջ 202:

յայտնեց աղջկան վերադարձնել, այլ նաեւ՝ նրա հետ դրեց 3 ոսկի, 6 ձեռք հագուստ եւ այլ պարագաներ: Հայ զինուորները աղջկան ուղարկեցին Ադանայի որբանոց⁷⁹:

1918 թ. դեկտեմբերին Հալէպում Հայ ազգային միութեան կազմակերպած երեկոյթում բրիտանացի գործիչ Մարկ Սայքսը հետեւեալ խորհուրդը տուեց հայերին. «Եթէ դուք հայերդ, ըսաւ, ձեր սեփական ուժերով Կիլիկիոյ գրաւումը, որպէս կատարուած իրողութիւն, դաշնակիցներուն առջեւ չի դնէք, մի սպասէք որ անոնք այդ երկիրը ձեզ պիտի թողուն»⁸⁰:

Սակայն մինչեւ վերջնական յուսախաբուծիւն ապրելը հայերը չհամարձակուեցին սեփական ուժի վրայ յենուած գործողութիւնների գնալ այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայում գտնուող միակ զինուժը Հայկական լեգէոնն էր եւ սպասում էին, որ մեծ տէրութիւնները իրենց փոխարէն լուծեն հայ ժողովրդին յուզող հարցերը:

Դեկտեմբերի 25-ին գնդապետ Է. Բրեմոնը նշանակուեց «Հայաստանի եւ Կիլիկիայի կառավարիչ»: Սակայն 1919 թ. յունուարի 19-ին նրա պաշտօնը վերանուանուեց «Գրաւուած քշմամի հողամասերի հիւսիսային գօտիի գլխաւոր կառավարիչ»: Այդ շրջանում Կիլիկիան, Սիրիան, Լիբանանը եւ Պաղեստինը բաժանուել էին 4 օկուպացիոն գօտիների: Կիլիկիան՝ Ադանա կենտրոնով, հիւսիսային գօտին էր: Արեւմտեան գօտու կենտրոնը Բէյրութն էր, կառավարիչը Քօփէն, արեւելեանի կենտրոնը Դամասկոսն էր, կառավարիչը Ալի Ռիզա փաշան, որը թուրքերի նահանջի ժամանակ բրիտանացիների կողմն էր անցել, իսկ հարաւային գօտու կենտրոնը Շրուսաղէմն էր, կառավարիչը բրիտանացի գեներալ Մոնին⁸¹:

Ադանայի նահանգում պահպանուեց թուրքական 3.000-ոց ժանդարմերիան, որը կազմուել էր մարտական փորձ ունեցող զինուորներից: Հրամանատարն էր Կովկասեան ճակատում դիվիզիայի հրամանատար եղած Հաշիմ բէյը⁸²: Այդ ոյժի դէմ կանգ-

79 Նոյն տեղում, էջ 201:

80 ՆԱԹԱՆԵԱՆ Մ., Նիւթեր ժամանակակից պատմութեան համար: Ինչ պատրուակով Կիլիկիան կրկին թուրքերուն տրուեցաւ, «Պայքար» նոր տարւոյ քաջադիկ, Բոստօն, 1950, էջ 81:

81 ՊՕՅԱՃԵԱՆ Տ., նշւ. աշխ., էջ 199:

82 СААКЯН Р., Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918-1923 гг., Ереван, 1986, էջ 84:

նաժ էր Հայկական լեգէոնը, որի խնդիրն էր ապահովել հայ բնակչութեան անվտանգութիւնը, ճնշել բաւական լաւ զինուած մահմեդական բնակչութեան յուզումները:

Փաստօրէն, Հայկական լեգէոնը կարեւոր դերակատարութիւն ունեցաւ Պաղեստինեան ճակատում թուրքական բանակի ջախջախման գործում: Հայկական զինուժը մասնակցեց թուրքական բանակի մնացորդների հետապնդմանը, Պաղեստինի, Լիբանանի ազատագրմանը: Մուգրոսի զինադադարից յետոյ հիմնականում Հայկական լեգէոնի ուժերով ազատագրուեց ամբողջ Կիլիկիան: Որոշ վայրերում դիմադրութիւն ցոյց տալու թուրքական զինուժի փորձերը ձախողուեցին հայկական զօրամասի վճռական գործողութիւնների արդիւնքում: Լեգէոնը աջակցեց ցեղասպանութիւնից փրկուած հայ գաղթականների մնացորդների անվտանգ վերադարձին Կիլիկիայի իրենց օջախները:

Հայկական լեգէոնը հասաւ իր գլխաւոր նպատակին՝ Կիլիկիայի ազատագրմանը, սակայն հետագայում Ֆրանսիական իշխանութիւնները դրժեցին հայերին Կիլիկիայում ինքնավարութիւն տալու նախկին խոստումները եւ 1921 թ. այդ հայկական երկրամասը յանձնեցին թուրքերին, իսկ տեղի հայերը ստիպուած էին կոտորածից խուսափել՝ գաղթելով Սիրիա եւ Լիբանան:

ՍԱՄՈՒԷԼ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Summary**THE ARMENIAN LEGION'S ENTRANCE
TO LEBANON AND CILICIA
(1918)****SAMVEL POGHOSYAN**

The Armenian Legion took part in destroying of Turkish army and chased its remnants in the Palestine front. It participated in liberation of Palestine and Lebanon. After the Mudros armistice mainly by the Armenian Legion's efforts the Cilicia was liberated. In some places the attempts of turks to resist failed as a result of the Armenian unit's decisive actions. The Legion supported the remnants of Armenian refugees surviving from genocide for safely return to their homes in Cilicia. ...